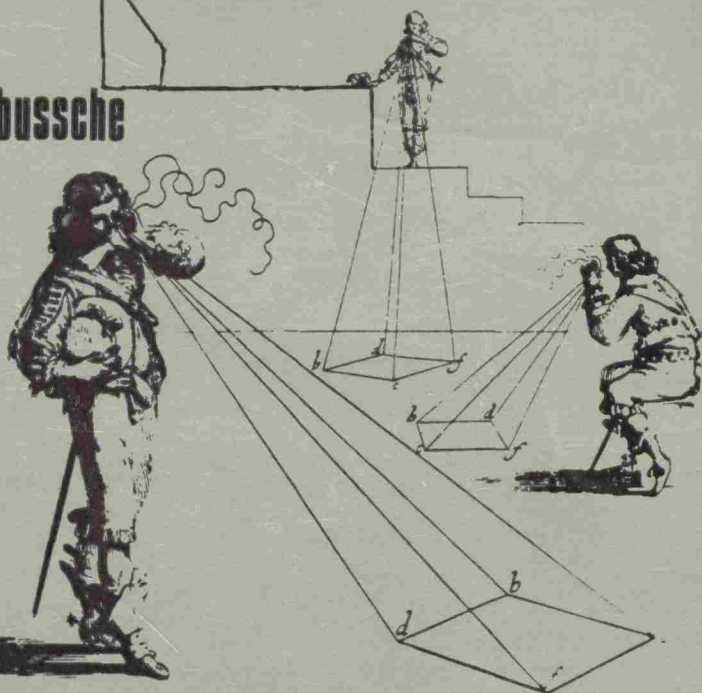

f.r. ankersmit
p. den boer
a.a. van den braembussche
l.j. dorsman
h.w. von der dunk
w.j. van der dusen
p.f.m. fontaine
a.e.m. janssen
e.h. kossmann
c.f.g. lorenz
c. trompetter
p.h.h. vries

OVER
NUT EN NADEEL
VAN

GESCHIEDTHEORIE
VOOR DE HISTORICUS

leidschrift

Geschiedfilosofie in Nederland na 1945.

Een overzicht.

L.J. Dorsman

De veel gehoorde verzuchting dat Nederlandse historici afkerig zijn van geschiedfilosofie en dat daarom geschiedfilosofie nauwelijks een voet aan de grond krijgen, verdient zo langzamerhand enige nuancering. De laatste jaren is een klimaat ontstaan waarin geschiedfilosofen de kans gekregen heeft zich te ontwikkelen. Dat heeft tot gevolg gehad dat er (ook in vergelijking met andere landen¹) een unieke situatie is ontstaan. Immers, geschiedfilosofie is opgenomen in het Academisch Statuut van 1982,² wij kennen sinds 1974 een inmiddels bloeiend tijdschrift dat voor een deel gewijd is aan geschiedfilosofische problemen (*Theoretische Geschiedenis*) en wij beschikken over een aantal aardige handboeken waarmee zowel de geïnteresseerde leek als de ingewijde uit de voeten kunnen.³

Deze situatie en het op 22 mei 1987 door de Historische Stichting Klompmaker georganiseerde symposium 'Over nut en nadeel van geschiedtheorie voor de historicus' geven aanleiding enkele gedachten te wijden aan de geschiedfilosofie in Nederland sinds de Tweede Wereldoorlog. Eerst volgen in het kort enkele overwegingen die aan dit artikel ten grondslag liggen.

In 1965 wees Th.J.G. Locher in zijn beknopte overzicht 'Geschiedenisfilosofie in Nederland' op de omstandigheid dat de geschiedfilosofische literatuur zo was toegenomen dat een sterke selectie noodzakelijk was.⁴ Hoewel deze uitspraak een grotere bloei suggereert dan er in werkelijkheid te bespeuren viel, geldt die toename des te meer voor 1987, alleen al vanwege het feit dat we weer twintig jaar verder zijn. Ook hier kan veel niet aangeroerd worden.

Een andere zaak is deze: wat te verstaan onder geschiedfilosofie? Het heeft weinig zin de regelmatig terugkerende discussie over het verschil tussen theorie en filosofie ook hier nog eens op te voeren. Op de vraag naar de relatie tussen de verschillende onderdelen historiografie, theorie en filosofie, wil ik al helemaal niet ingaan.⁵ Het lijkt voorsnog het verstandigst 'geschiedfilosofie' te beperken tot de problemen die bestudeerd worden door wat wij in navolging van de Engelse filosoof Broad (1887-1971) gewend zijn kritische (geschied-)filosofie te noemen. In de termen van W.H. Walsh: 'reflections on the process of scientific thinking, examination of the basic concepts used by scientists, and matters of that sort'.⁶ Deze omschrijving, en met name het laatste deel daarvan, heeft het voordeel dat naast literatuur over kennistheoretische problemen ook de methodologie (en daarvan afgeleid ook iets over methoden en technieken) ter sprake gebracht kan worden. Daarmee blijft tevens de relatie met de

geschiedbeoefening gehandhaafd. De speculatieve geschiedfilosofie wordt hier grotendeels buiten beschouwing gelaten, al valt er niet aan te ontkomen daar aanstonds enige opmerkingen aan te wijden.

II.

Tot ver in de jaren 1960 is de geschiedfilosofie voor velen (historici en filosofen) in grote mate synoniem gebleven met speculatieve geschiedfilosofie. Typerend daarvoor is een zinnetje uit de wel zeer korte bespreking door H.A. Enno van Gelder van W.H. Walsh' *An introduction to philosophy of history* (1951). Over het tweede gedeelte van dit boekje, waarin de speculatieve geschiedfilosofie aan de orde komt, zegt Enno van Gelder dat het daar gaat om wat wij gewoonlijk verstaan onder geschiedfilosofie'.⁷ Van de thema's die aan de orde komen in deze filosofie van het historisch gebeuren zelf is hier te lande met name de 'zin van de geschiedenis' populair. Dit onderwerp krijgt in twee richtingen aandacht. Ten eerste in de christelijke zingeving aan het geschiedgebeuren en ten tweede in de kringloopgedachte zoals die door Toynbee werd verwoord.

Wat het eerste betreft, is er natuurlijk sprake van een lange traditie, een omstandigheid waar twee verklaringen voor zijn aan te voeren. In de eerste plaats is daar de belangrijke rol die de theologie in het Nederlandse denken heeft gespeeld. In de tweede plaats is er de traditionele gerichtheid op de Duitse filosofie, waarin de metafysica zo'n overheersende positie heeft ingenomen. Na het langzaam verdwijnen van de dominantie van de speculatieve geschiedbeschouwing in de jaren 1960 valt daarom niet aan de gedachte te ontkomen dat het voortgaande proces van deconfessionalisering een rol heeft gespeeld, samen met het toenemend belang van de Angelsaksische filosofie.

De speculatieve geschiedfilosofie in deze zin wordt zowel bedreven door katholieken⁸ als door protestanten.⁹ Opvallend is dat er bij een thema waarin zulke fundamentele waarden in het geding zijn, een strikte scheiding bestaat tussen de theorie en de praktijk: tussen geschiedfilosofie en geschiedbeoefening. Dat moet ook de calvinistische historicus A.A. van Schelven constateren: zelden wordt God als uiteindelijke oorzaak in het historische gebeuren aangevoerd.¹⁰ De katholiek Rogier stelt zelfs dat historici zich er voor moeten hoeden om de zaken zo voor te stellen 'dat de vinger Gods zichtbaar is'.¹¹

Het tweede aandachtspunt, Toynbee's ontwerp van een wereldgeschiedenis, is met name bij historici onderwerp van heftige discussie geweest. Voorop liep daar natuurlijk Geyl, die met zijn Toynbee-kruistocht wereldbekendheid verkreeg.¹² Maar ook de Leidse historicus W. den Boer keerde zich tegen Toynbee door na te gaan wat deze naar voren bracht op het terrein van de oude geschiedenis.¹³ Eveneens kritisch, maar met

waardering, was Th.J.G. Locher, die ook een inleiding schreef op het denken van Toynbee.¹⁴ Enthousiast bewonderaar was tenslotte Jan Romein,¹⁵ die als een van de weinige historici niet bij voorbaat een afkeer had van speculatieve totaalsystemen, getuige ook zijn, zij het niet uitgewerkte keuze voor het marxisme en zijn eigen ontwerp voor een wereldgeschiedenis (het Algemeen Menselijk Patroon).¹⁶

J.H.J. van der Pot, zelf auteur van een indrukwekkend overzicht van de periodisering van de geschiedenis,¹⁷ stelde in een rede op het Congres van Nederlandse Historici in 1957 de vereenzelviging van geschiedfilosofie met speculatieve geschiedfilosofie voor een groot deel verantwoordelijk voor de afkeer van geschiedfilosofie bij historici.¹⁸ Voor deze stelling valt veel te zeggen; zij vertoont verwantschap met wat W.H. Walsh aanvoerde om de afkeer van Engelse filosofen voor geschiedfilosofie te verklaren.¹⁹

III.

De naoorlogse bijdrage van Nederlandse filosofen tot de kritische wijsbegeerte van de geschiedenis is tot ca. 1980 gering en incidenteel te noemen. Van systematische aandacht is geen sprake. Voor een deel is dat te verklaren door de reeds genoemde late doorwerking van de analytische filosofie, die hier pas na 1960 vaste grond onder de voeten krijgt.²⁰ Maar ook dan verandert er weinig. De bemoeienis die er wel is, wordt voornamelijk gedragen door een drietal filosofen die vóór de oorlog hun sporen al hadden verdiend op het terrein van de cultuurfilosofie - een terrein waarop Nederland iets te bieden had, maar dat verloren lijkt - gegaan of althans in andere richting is omgebogen.²¹ Het gaat hierbij om H.J. Pos (1898-1955), R.F. Beerling (1905-1979) en K. Kuypers (1905-1986), waarbij moet worden aangetekend dat de bijdragen van de eerste op ons terrein met name voortkomen uit een levensbeschouwelijke hoek en geïnspireerd zijn door een traumatische beleving van de Tweede Wereldoorlog.²²

Wanneer deze filosofen zo halverwege de jaren 1960 de fakkel moeten overdragen, blijkt er niemand te zijn om deze over te nemen. Zoals gezegd, het duurt tot in de jaren 1970 voordat de geschiedfilosofie weer beoefenaren krijgt. De situatie is dan dermate veranderd dat er een zekere verzelfstandiging van de geschiedfilosofie optreedt, die niet zozeer uit de filosofie zelf voortkomt, maar vanuit een behoefte - weliswaar op gang gebracht door aanvallen op het vak van buitenaf - die door de historische wereld zelf wordt gestimuleerd. Een aanwijzing daarvoor zijn de toenemende bijdragen van historici in deze 'tussenperiode'.

Maar voor we daar aan toe zijn: waar hielden de filosofen zich in die eerste periode mee bezig? Een eerste aandachtsveld is geweest het sinds de negentiende eeuw bekende probleem van het dualisme in de wetenschapstheorie, zoals ook de titel luidt van een artikel van Kuypers. Hij signaleert

een verstarring in het debat rond de tegenstelling tussen natuur- en menswetenschappen:²³ de natuurwetenschappen achten zich zondermeer volwassen en de menswetenschappen trekken zich op het eigen gelijk terug. Maar Kuypers constateert ook een belangrijke poging om de impasse te doorbreken: hij erkent de belangrijke stap die met het logisch-positivisme van de Wiener Kreis is gedaan om de dualiteit op te heffen. In principe voelt hij iets voor het voorstel om tot een gemeenschappelijke wetenschappelijke taal te komen, maar eigenlijk begint de strijd dan pas. Hoe moet zo'n wetenschapstaal er uitzien?

Het grote probleem van de geesteswetenschappen is dat zij te lang hebben vastgehouden aan de historische methode en te weinig aandacht hebben gehad voor 'het structurele'.²⁴ Over een uiteindelijke oplossing van het probleem is Kuypers pessimistisch. De vraag naar 'de zin van het humanum' blijkt in laatste instantie toch een struikelblok te zijn: 'wetenschapstheorie en filosofie van het menselijk zijn ontmoeten elkander hier'.²⁵

Pos is optimistischer en doet een poging om aan te tonen dat het onderscheid tussen natuur- en menswetenschappen slechts betrekkelijk is.²⁶ Hij wijst op een viertal gebieden analogieën aan: 1) in het menselijk handelen is een soort van 'automatisering' aanwezig die als regelmaat gekenschetst kan worden; 2) het voorkomen van kwantitatieve benaderingen in de cultuurwetenschappen (o.m. in de filologie); 3) de werkzaamheid van de rede in beide wetenschapstypen; en 4) een groeiend streven naar ('menselijk-zedelijke') objectiviteit in de cultuurwetenschappen.

Al met al gaat het om een traditioneel probleem (het dualisme), met dit verschil dat er meer ruimte komt voor een poging tot overbrugging, waarbij een zekere inspiratie van de unified science-gedachte van de Wiener Kreis te bespeuren valt, ondanks de fundamentele kloof die Kuypers nog signaleert. Vanuit deze analytische wijsbegeerte komen ook twee artikelen van G. Nuchelmans over de aard van de historische kennis en de mogelijkheden om tot die kennis te komen.²⁷ Nuchelmans beschouwt de historische kennis uiteindelijk sui generis waarbij het voor hem met name aan de wijsgerig geschoolde historicus is om daarvan de grenzen te bepalen. Overigens staat in deze artikelen meer de analytische wijsbegeerte centraal, respectievelijk het werk van Ayer en Wittgenstein, dan dat zij bedoeld zijn om een bijdrage aan de geschiedfilosofie te leveren. Wel is hiermee een begin gemaakt met het verzelfstandigen van geschiedfilosofische vragen en het kennis nemen van het werk van Hempel, Gardiner, Gallie, Dray en anderen, waardoor meer aansluiting bij internationale ontwikkelingen wordt verkregen. Die aansluiting vinden we terug in een artikel van Kuypers over 'Verklaren en oorzakelijkheid' uit 1961, waarin hij een poging doet het begrip verklaring veilig te stellen voor gebruik in de cultuurwetenschappen.²⁸ Beerling wijdt in datzelfde jaar een korte studie aan de historische verklaring, die samen met een artikel over his-

torische objectiviteit is opgenomen in zijn bundel *Heden en verleden* uit 1962.²⁹

Heden en verleden kan gerust gezien worden als een voorloper van de overzichten die we nu tot onze beschikking hebben. Beerling stelt achtereenvolgens aan de orde, de onderwerpen objectiviteit, causaliteit en waarheid waarbij tevens de samenhang van de geschiedfilosofische problematiek duidelijk naar voren komt. Het is zeker niet 'een wat matte opsomming'³⁰ maar een overzicht waarin aan de hand van recente (filosofische en geschiedfilosofische) literatuur een eigen standpunt wordt bepaald. Beerling is niet somber over de mogelijkheden voor de geschiedwetenschap om werkelijk de status van wetenschap te bereiken. Zo neemt wat betreft de intersubjectiviteit de geschiedwetenschap geen ongunstige positie in ten aanzien van andere wetenschappen.³¹ Ter vermijding van het voor de geschiedwetenschap altijd weer dreigende scepticisme neemt Beerling een perspectivistische stelling in, waarbij hij plaats inruimt voor Poppers 'point of view'.³² Op dezelfde wijze acht hij het mogelijk het uit de theoretische natuurkunde (Niels Bohr) stammende complementariteitsbegrip met dit perspectivisme te verbinden: 'een voorwerp is onder bepaald opzicht scherp waarneembaar ten koste van onscherpte onder een ander'.³³ Met betrekking tot de historische verklaring neemt Beerling een middenpositie in: noch in het radicale standpunt van Croce, noch in dat van Hempel vindt hij bevrediging. Hempels uiteindelijke reserve, verwoord in de term 'explanatory sketch' lijkt dan aantrekkelijk. Dit laatste ook in verband met wat Popper 'logic of situations' noemt en wat de socioloog Robert K. Merton met 'theories of the middle range' aanduidt.³⁴ Met het begrip feit (en ook: 'historisch feit') hield Beerling zich in een artikel in 1967 bezig.³⁵ De nadruk ligt ook hier weer op het 'point of view' van de historicus, wat echter in zijn opvatting niet meteen tot het zoek raken van alle objectiviteit hoeft te leiden. Voor de sociale wetenschappen, en eveneens voor de geschiedwetenschap, geldt wel dat feiten interpretatie-feiten zijn en daarmee theoriegeladen.³⁶

Hiermee komt een einde aan een fase in de Nederlandse geschiedfilosofie waarin zij slechts af en toe een zijpad vormde voor de algemene filosofie. Pas in 1973 komt er een eerste aanzet tot een geheel eigen weg van de geschiedfilosofie (C.P. Bertels). Daarin hebben echter ook de historici een zekere rol gespeeld. Het wordt tijd die rol van de historici in dit geheel wat nader te bekijken.

IV.

In een paragraaf als deze, over 'historici en geschiedfilosofie', kunnen we uiteraard niet om Jan Romein heen. Voor de goede orde moet er echter op gewezen worden dat Romein in dit opzicht (in veel andere was hij het niet) leerling van Huizinga was. Dit om aan te duiden dat een zekere traditie bestond en dat een beperking als 'na 1945' voor een overzichtsartikel altijd problematisch is. Romeins formulering van ons terrein, theoretische geschiedenis, heeft al direct aanleiding gegeven tot controverse en weerstand. Een weerstand die tot op de dag van vandaag merkbaar is gebleven.

In zijn lezing 'Theoretische geschiedenis'³⁷ gaf Romein een uitwerking van dat begrip, dat hij al naar voren had gebracht in zijn inaugurale rede in 1939.³⁹ Dáár trad het op in samenhang met het probleem van het 'vergruisde beeld'. Om de vergaande specialisering, de vergruizing in de geschiedwetenschap, een halt toe te roepen, introduceerde hij de theoretische geschiedenis, te verstaan als 'het algemene tot voorwerp van studie te maken'. In de uitwerking van 1946 bood Romein een heel programma, een programma dat hij concreet met onderwerpen invulde in het in 1951 verschenen *In de hof der historie*.³⁹ Het uitgangspunt was de geschiedbeoefening om te smeden tot een geschiedwetenschap in de zin van de natuurwetenschappen, dat wil zeggen naast een praktische (respectievelijk experimentele) kant een theoretische te bouwen.⁴⁰

Romein omschreef een aantal 'provinciën' waaruit de theoretische geschiedenis zou moeten bestaan: 1) die van de 'zuiver theoretische en methodologische' vraagstukken; 2) 'vraagstukken van historische structuur en rhytmiek'; 3) 'problemen van periodisering en historische agentia'; 4) een aantal historische onderwerpen, 'die naar hun aard niet tot de 'gewone' geschiedschrijving kunnen worden gerekend' (hier vindt Romeins zoeken naar 'het algemene' misschien wel bestemming; het gaat om onderwerpen als: de revolutie, de geschiedenis van de vrijheidsgedachte, de functie van bepaalde geschiedbeelden in de geschiedenis); en tenslotte 5) de historiografie.

Hoewel de theoretische geschiedenis zich onder meer zou moeten bezighouden met problemen die wij nu toebedelen aan de kritische geschiedfilosofie (kentheorie bijvoorbeeld), bakende Romein haar terrein duidelijk af als de 'geschiedfilosofie', die hij beschouwde als een 'historie geworden verschijnsel'. Hier vinden we één van die ambivalenties die we meer tegenkomen in het werk van Romein. Want aan de ene kant wijst hij iedere relatie met 'de' filosofie van de hand en aan de andere kant wil hij haar 'werkzaamheid' indelen bij de theoretische geschiedenis. De afkeer van de geschiedfilosofie is een zwakke stee in Romeins theoretische bouwwerk: het is een volkomen miskennis van de filosofie zelf.

De kritiek op deze conceptie, die vrij algemeen was, werd (naast de op andere gronden ten toon gespreide afkeer van bijvoorbeeld Geyl)⁴¹ het treffendst verwoord door Kuypers in diens bespreking in *De Gids*: '...wij kunnen ons niet aan de indruk onttrekken, dat wij in dit nieuwe vak meer te doen hebben met een verzamelnaam, d.w.z. een personele unie van interessen van Romein dan met een werkelijk nieuw vak'.⁴² Kuypers voegt daar echter aan toe: 'Als positieve winst dient echter ten volle erkend te worden, dat hier een streven merkbaar is, de geschiedenis meer bewust in theoretische zin te beoefenen, d.w.z. met sterker besef van methode, doel en mogelijkheden der historische kennis'.⁴³ Die winst geldt mijns inziens niet alleen de theoretische geschiedenis, maar het gehele theoretische oeuvre van Romein dat, hoe eigenzinnig vaak ook, het besef waarover Kuypers spreekt, heeft levend gehouden en dat gefungeerd heeft als het geweten van historici, al wordt daar ook anders over gedacht.⁴⁴

Opvallend is toch steeds weer de aantrekkingskracht van het speculatieve denken. Ook voor Romein was dat een wezenlijk onderdeel van de problematiek van het vak. We zien dat ook in het werk van Th.J.G. Locher en J.H.J. van der Pot, die beiden als 'geschiedfilosofen' waardering genoten.⁴⁵ Ook bij hen is er steeds die neiging tot het speculatieve te bespeuren.

Een geheel andere wijze van omgaan met de problemen van het vak, en meer aansluitend bij internationale ontwikkelingen, vinden we in het in 1952 verschenen *Benaderbaar verleden* van W. den Boer. Het is de neerslag van een reeks colleges over de 'Wijsbegeerte van de geschiedenis', waarin de geschiedfilosofie van Collingwood, en met name de gedachte van de re-enactment, een centrale plaats inneemt.⁴⁶ Het boekje is tevens een pleidooi voor bezinning door historici op de grondslagen van het vak, voor het 'denken van de tweede graad', een pleidooi dat nog eens werd herhaald in 1955.⁴⁷ Den Boer neemt zelf een idealistische positie in, maar acht Collingwoods reductie van de geschiedenis tot de geschiedenis van het menselijk denken alléén een ontoelaatbare beperking. Een aanvulling op Collingwood is noodzakelijk: 'Geschiedenis is re-enactment, wederom beleven en ten tonele voeren van wat in het verleden is gedacht en gedaan en tevens re-enactment van de omstandigheden, die in het verleden aanleiding zijn geweest tot het vormen van gedachten en daden'.⁴⁸ De mening over objectiviteit en waardenbetrokkenheid stamt in *Benaderbaar verleden* eveneens van Collingwoods sleutelbegrip: Den Boer spreekt in dit verband over een 'persoonlijk re-enactment' waarmee de actieve rol van de historicus ook op deze terreinen wordt aangegeven.⁴⁹

Dat geschiedfilosofie door historici maar weinig wordt geapprecieerd en door velen nog wordt gelijkgesteld met speculatieve geschiedfilosofie (door de in Londen docerende G.J. Renier in 1950 genoemd 'The historian's philosophy of history'⁵⁰) is ook de klacht in 1959 van Z.R. Dittrich en A.M. van der Woude in hun artikel 'Geschiedenis op de

tweesprong' dat vooral binnenskamers opschudding veroorzaakte.⁵¹ Uiteindelijk blijkt echter dat beide auteurs in dit opzicht zelf ook niet duidelijk zijn (er is behalve de intentie - een lans breken voor geschiedbeoefening die op een nieuwe, sociaal-wetenschappelijke, leest geschoeid zou zijn - veel niet duidelijk in dit artikel). Wilde de geschiedbeoefening niet volledig haar bestaansrecht verliezen dan zou zij wetenschappelijker moeten worden, dat wil zeggen, moeten afstappen van de 'Einmaligkeitscultus' door het toelaten van generalisering. De filosofie zou daarbij behulpzaam kunnen zijn in de zin van 'voor ons bruikbare begrippen, concepten en generale assumpties der aanverwante wetenschappen te verzamelen en in eigen theoretisch arsenaal op te nemen' (is hier een echo van Romeins theoretische geschiedenis te horen?).

Niettemin vormt dit artikel een begin van een bredere belangstelling voor wat we toch maar gemakshalve theorie zullen noemen. Het is ook de eerste articulatie van een besef van crisis in de geschiedwetenschap, al is het misschien beter om te spreken van 'groeistuipe' zoals Kuypers deed in die voorbeeldige samenwerking tussen drie disciplines, *Sociologie en geschiedenis*, uit 1961.⁵² Kuypers relateert het bestaan van een methodencrisis door te wijzen op soortgelijke debatten in de wis- en natuurkunde, maar constateert tevens dat historici zich in vergelijking met andere wetenschapsbeoefenaren bijzonder weinig aantrekken van theoretische en filosofische vraagstukken. Maar hoewel hij vindt dat 'een nieuwe synthese tussen systematische en theoretische beschouwing en historisch onderzoek' nodig is, acht hij het geraden het historische kind niet met het badwater weg te gooien. Want: 'De theoreticus dient te bedenken dat de historisch-filosofische methode niet zomaar het pronkstuk in de wetenschappen van de mens is geworden, maar dank zij het feit dat historisch besef en kritisch denken een der kostelijkste waarden is, die de Europese cultuur heeft voortgebracht'. Kuypers ten voeten uit. Niettemin moet hij erkennen dat 'de logische structuur van deze methode evenwel nog steeds niet geheel duidelijk is'.⁵³

De confrontatie geschiedwetenschap - sociale wetenschappen heeft op het gros van de historici vooralsnog weinig effect.⁵⁴ Wijsgerige reflectie blijft evenwel achterwege. Toch zijn er tekenen, en dat is winst, dat men het vak als 'problematisch' gaat beschouwen, waarvan onder meer de oraties van D. van Arkel in Leiden (1967) en H.W. von der Dunk in Utrecht (1968) getuigen.⁵⁵ Met name de rede van Van Arkel is in ons verband interessant vanwege de poging de hypothetisch-deductieve methode in de geschiedwetenschap te introduceren. Het is één van die zeldzame momenten van methodologische bezinning in ons vak, die zich in dit geval richt op de 'empirische cyclus' zoals A.D. de Groot die voor de sociale wetenschappen omschreef.⁵⁶ Ook de populariteit van inleidingen als E.H. Carr, *What is history?* en G. Harmsen, *Inleiding tot de geschiedenis* tonen een toenemende behoefte om over de beginselen van het vak na te denken.

Zo werden van de inleiding van Harmsen vanaf de eerste druk in 1968 tot en met de elfde druk in 1986 niet minder dan 40.000 exemplaren verkocht.⁵⁷

Als typische reactie op het denken in de jaren 1960 mag beschouwd worden de 'waarden en wetenschap-discussie', waaraan ook door historici werd deelgenomen. Artikelen over deze kwestie werden in de bundel *Waarden en wetenschap. Polemische opstellen over de plaats van het waardeoordeel in de sociale wetenschappen* opgenomen,⁵⁸ terwijl het onderwerp uitvoerig aan de orde kwam op het congres van het Nederlands Historisch Genootschap in 1974.⁵⁹ Beide omstandigheden tonen aan dat de Nederlandse historische wereld zich langzaam aan een theoretisch, casu quo wetenschapsfilosofisch isolement ontworstelde.

Het meest turbulente jaar in dit verband, men zou kunnen spreken van een doorbraak, is 1973 geweest. In de eerste plaats is er natuurlijk de veelbesproken dissertatie van de Leidse filosoof C.P. Bertels, *Geschiedenis tussen structuur en evenement*.⁶⁰ Daarnaast moet genoemd worden de discussie over het boek van D.S. Landes en Ch. Tilly, *History as social science*, een discussie die culmineerde in de OSGN-publikatie, *Veranderingen in de geschiedwetenschap*.⁶¹

Het is hier niet de plaats om in te gaan op de invloed van deze controversen op de geschiedwetenschap zelf. Twee opmerkingen zijn er wel te maken. In de eerste plaats moet worden geconstateerd dat discussies over methoden en technieken in de geschiedwetenschap werden gestimuleerd, op zichzelf een gezonde zaak, en dat er meer aansluiting werd gezocht bij internationale ontwikkelingen⁶². Daarbij moet echter worden aangetekend dat men zich voor een groot deel concentreerde op het gebruik van technieken (uit buurwetenschappen) en minder op methodologische kwesties. In de tweede plaats denk ik dat de gangbare opvatting over het boek van Bertels (door een recensent genoemd 'chaotisch knap en knap chaotisch'⁶³) als de steen in de rimpelloze vijver van de historici in bepaald opzicht overdreven is (een beeld dat samenhangt met de eveneens overdreven gedachte dat de meeste historici naïef-realisten zouden zijn). In die historische vijver was al langer beweging. Van groter belang is het feit dat het boek van Bertels een versnelling teweeg bracht in het groeiend besef dat het denken en handelen van historici, zoals dat ook in alle andere wetenschappen het geval was, onderworpen moest worden aan methodologische en wetenschapsfilosofische kritiek - al is het begrijpelijk dat men over de wijze waarop Bertels dit deed nauwelijks enthousiast kon worden. Op de dissertatie van Bertels kom ik zo dadelijk nog terug.

V.

In het kielzog van het rumoer in de jaren 1973 en 1974 voltrok zich een aantal belangrijke institutionele veranderingen in de Nederlandse geschiedfilosofie. In de eerste plaats werden aan de universiteiten geleidelijk historici vrijgesteld om historiografie en geschiedfilosofie te doceren of er werden daartoe filosofen aangetrokken. Deze stap is van onschatbare waarde geweest voor het volwassen worden van de Nederlandse geschiedfilosofie: blijvende afhankelijkheid van de Interfaculteiten zou ons in dezelfde situatie hebben teruggebracht als in de jaren 1950, namelijk geschiedfilosofie, die door andere vormen van filosofie wordt ondergesneeuwd. Een tweede belangrijke stap in het proces is de reeds genoemde wijziging van het Academisch Statuut. Tenslotte heeft het tijdschrift *Theoretische Geschiedenis* (opgericht 1974) zich sinds 1979 ontwikkeld tot een gedegen uitgave.

Het meer volwassen vormen aannemen van de geschiedfilosofie brengt echter ook een aantal problemen met zich mee. Het feit dat filosofen eindelijk de zaak ter hand genomen hebben is op zichzelf een ontwikkeling die toe te juichen is. Immers, zij beschikken over een instrumentarium waar de doorsnee-historicus niet over beschikt. Dat scheidt de mogelijkheid om op een verantwoorde wijze de problematiek van de geschiedwetenschap te analyseren en eventueel daarin wat duidelijkheid te scheppen. Het nadeel blijft echter dat de kloof tussen historici en geschiedfilosofen er niet kleiner op wordt, al moet worden nagegeven dat men zich moeite getroost de historici op de hoogte te houden (onder meer door middel van het schrijven van inleidingen). Het valt echter te vrezen dat van de verzelfstandigde, op een hoog abstractieniveau bedreven geschiedfilosofie nog een andere nadelige werking uitgaat: hoeveel historici zullen zich nog laten verleiden hun nek uit te steken op dit terrein? Worden zij door eigen reflectie op het vak niet een gemakkelijke prooi van de geschiedfilosofen?⁶⁴

Maar genoeg hierover. Hoe staat het er inhoudelijk voor met de geschiedfilosofie? Wat is er gebeurd sinds Bertels? Het is onmogelijk te blijven spreken van de Nederlandse geschiedfilosofie. Het tableau is net zo geschakeerd als de geschiedbeoefening zelf. Zo treden positivisme (P.H.H. Vries⁶⁵) en historisme (F.R. Ankersmit⁶⁶) in hernieuwde vorm naast elkaar op. Anderen proberen vanuit de praktijk van de geschiedwetenschap (A.A. van den Braembussche⁶⁷ en Chr.F.G. Lorenz⁶⁸) een wetenschapsfilosofische onderbouwing van de geschiedwetenschap te geven. Een vijfde zoekt en vindt zijn inspiratiebron in Collingwood (W.J. van der Dussen, al is dat een andere Collingwood dan die van de *The idea of history* alléén).⁶⁹

Het is onmogelijk om in het korte bestek van dit overzicht in te gaan op alle facetten van de hedendaagse Nederlandse geschiedfilosofie, al wil ik wel op enige saillante punten van het geschiedfilosofisch landschap

ingaan. En dit met name door ze in verband te brengen met Bertels. In de eerste plaats het volgende. Eén van de grondthema's van het boek van Bertels was, te laten zien hoe vanuit het historisch bedrijf dat 'soft' was, een 'verwetenschappelijkte geschiedenis' gemaakt kon worden.⁷⁰ De weg daarheen (geplaveid met 'tabellen, kaarten, berekeningen, modellen, tablo's en diagrammen' - de formulering is bijkans klassiek geworden) leidt via neomarxisme en structuralisme naar een geamendeerde (in feite uitgebreide) hypothetisch-deductieve benaderingswijze. Bertels bewoog zich hiermee, op dat moment al, van de ontwikkelingen in de geschiedfilosofie af. Een dergelijke, zij het minder barokke, benadering vinden wij nu nog in het werk van P.H.H. Vries die een sociaal-wetenschappelijke, in feite neopositivistische werkwijze voorstaat.

De hoofdstroom van de geschiedfilosofie, en dat is het tweede punt, heeft zich echter in een andere richting bewogen. Bertels heeft die wel gesignaleerd, maar heeft die niet gevolgd. Ik heb het hier over twee tendensen in de analytische geschiedfilosofie die al herkenbaar waren sinds de Tweede Wereldoorlog, maar die de laatste jaren sterker zijn geworden. Dat is a) de gedachte dat de problemen rondom de historische kennis een geheel eigen karakter hadden, dus sui generis waren (vgl. de artikelen van Nuchelmans genoemd in paragraaf III) en b) het toenemend belang van het element taal, ook in de geschiedfilosofie. Beide elementen zijn terug te vinden in het narrativisme, dat door de Groningse geschiedfilosoof Ankersmit naar voren wordt gebracht. Het aardige is dat Ankersmit zowel aansluit bij de hedendaagse internationale geschiedfilosofie als teruggrijpt op Johan Huizinga.

Als derde en laatste is er het feit dat Bertels' werk in niet geringe mate in de richting wijst van 'een radikale historisering van gekoesterde begrippen als waarheid, kennis en methode' en daarmee naar Kuhns paradigma-theorie en naar Foucaults epistème-theorie.⁷¹ Met behulp van hetzelfde paradigma-begrip (zij het in de aangepaste versie van L. Laudan) probeert Van den Braembussche in zijn *Theorie van de maatschappijgeschiedenis* een 'pragmatische geschiedfilosofie' te bouwen. Uitgaande van vier veronderstelde paradigmata bouwt Van den Braembussche zijn maatschappijgeschiedenis op, zoals Bertels zijn 'avantgardistische' Franse en Amerikaanse historici als uitgangspunt neemt voor zijn methodologie.⁷²

Locher sloot in 1965 zijn overzicht af met de uitspraak: '...het beeld van de geschiedenisfilosofie in Nederland is pluralistisch, ten minste in potentie, en laten we hopen spoedig ook in actu'.⁷³ Twintig jaar na dato is zij inderdaad ook in actu pluralistisch gebleken.

Noten

1. Vgl. F.R. Ankersmit, 'Geschiedfilosofie in de Verenigde Staten', *Theoretische Geschiedenis* 12, 4 (1985) 455-464.
2. Volgens artikel 232^D van het Academisch Statuut van 1982 moet de student een keuze doen uit één van deze vakken: 'historiografie, methodologie, geschiedfilosofie, theorie van de geschiedwetenschap...'
3. F.R. Ankersmit, *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen* (Groningen 1984). A.A. van den Braembussche, *Theorie van de maatschappijgeschiedenis* (Baarn 1985). W.J. van der Dussen, *Filosofie van de geschiedenis. Een inleiding* (Muiderberg 1986). Niet zozeer een handboek in de zin van een systematisch overzicht, maar toch een inleiding in geschiedfilosofische problemen (met een sterk ideeënhistorische component) is: H.W. von der Dunk, *De organisatie van het verleden. Over grenzen en mogelijkheden van historische kennis* (Bussum 1982). Net verschenen is: Chr. F.G. Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Meppel 1987).
4. Th.J.G. Locher, 'Geschiedenisfilosofie in Nederland', *Wijsgerig Perspectief op Maatschappij en Wetenschap* 6, 1 (1965) 2-17.
5. Zie voor meningen over de relatie tussen deze onderdelen de discussie in *Groniek* 89/90 (1984), en wel de artikelen van W.J. van der Dussen (103-118 en 129-132) en C. Offringa (118-128).
6. W.H. Walsh, *Philosophy of history. An introduction* (herziene druk; New York 1967) 16.
7. *Tijdschrift voor Geschiedenis (TvG)* 66 (1953) 95.
8. Bijv. K.L. Bellon, *Wijsbegeerte der geschiedenis* (Amsterdam/Antwerpen 1953), voor een deel bestaande uit een historisch overzicht waardoor een zekere overeenkomst bestaat met het bovengenoemde boek van Von der Dunk, *De organisatie van het verleden*. Ook: J.H. Nota S.J., *Filosofie der geschiedenis* (Roermond/Maaseik 1962).
9. A.A. van Ruler, *Het koninkrijk Gods in de geschiedenis* (Nijkerk 1947). H. Berkhof, *Christus, de zin der geschiedenis* (Nijkerk 1958). Een bijzondere vorm is nog de calvinistische 'Wijsbegeerte der Wetsidee', een algemene wijsgerige theorie die echter als geschiedfilosofie toegepast kan worden. De Wijsbegeerte der Wetsidee, ontstaan uit een behoefte aan de Vrije Universiteit en ontwikkeld door verschillende personen is nog wel het meest verbonden aan de figuur van H. Dooyeweerd. Zie ook: M.C. Smit, 'De moderne protestantse visie op de geschiedenis' in: L.J. Rogier ed., *De zin der geschiedenis voor geloof en rede* (Heerlen z.j.) 217-246.
10. A.A. van Schelven, *Wegkruisingen in het landschap der theorie van de geschiedschrijving* (Amsterdam 1953) 62-63.

11. L.J. Rogier, 'Slotbeschouwing' in: Idem ed., *De zin der geschiedenis voor geloof en rede*, 279.
12. O.m.: P. Geyl, 'Toynbee's systeem der beschavingen' (1947), vele malen herdrukt, het laatst in: *Verzamelde opstellen IV* (Utrecht/Antwerpen 1978) 97-136. Zie ook: P. Geyl, 'Toynbee's answer' in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde*, Nwe. Reeks 24, nr. 5 (Amsterdam 1961), herdrukt in: Idem, *Verzamelde opstellen IV*, 136-163.
13. W. den Boer, 'Toynbee en de oude geschiedenis', *De Gids* 111, 4 (1948) 12-40. Herdrukt in: Idem, *Tussen kade en schip* (Den Haag 1957) 54-98.
14. Th.J.G. Locher, 'Toynbee's antwoord', *De Gids* 111, 2 (1948) 99-129. Idem, *Inleiding tot het denken van Toynbee* (Assen/Amsterdam z.j. (1957)).
15. J.M. Romein, 'Toynbee's studie der geschiedenis, grondslagen ener algemene en vergelijkende beschavingsleer, (1948), o.m. herdrukt in: *Tussen vrees en vrijheid. Vijftien historische verhandelingen* (Amsterdam 1950) 69-113.
16. J.M. Romein, 'Het Algemeen Menselijk Patroon', *De Nieuwe Stem* 11 (1956) 133-148. Herdrukt in: Idem, *Eender en anders* (Amsterdam 1964) 65-83.
17. J.H.J. van der Pot, *De periodisering der geschiedenis. Een overzicht der theorieën*. Met een voorwoord van Jan Romein. (Den Haag 1951).
18. J.H.J. van der Pot, 'Theorie of filosofie der Geschiedenis?', *TvG* 72 (1957) 377-381, m.n. 378-379. Opmerkelijk is zijn artikel in: .J. Dijksterhuis ed., *Scientia. Handboek voor wetenschap, kunst en religie I* (Zeist 1956) 307-344, waarin hij hetzelfde probleem aan de orde stelt, maar 25 van de 36 pagina's wijdt aan de speculatieve geschiedfilosofie.
19. Walsh, *Philosophy of history*, 11-15.
20. Vgl. C.A. van Peursen, 'The Netherlands' in: John R. Burr ed., *Handbook of world philosophy. Contemporary developments since 1945* (London 1980) 135-158, m.n. 136.
21. Ibidem, 150 e.v. Verder: R.J.A. van Dijk en C.A. van Peursen, 'Wissenschaftstheorie in den Nederlanden', *Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftstheorie* 3, 2 (1972) 372-380, m.n. 374. Voor een overzicht van de vooroorlogse geschiedfilosofie en cultuurfilosofie, zie: K. Kuypers, 'Cultuur- en geschiedenisfilosofie' in: *Geesteswetenschappelijk onderzoek in Nederland* (Amsterdam 1948) 219-244.
22. Vgl. J. Aler, 'Rationaliteit en verzet tegen intellectualisme (H.J. Pos' Filosofische ontwikkeling na de oorlog)', *De Nieuwe Stem* 13 (1958) 193-210.
23. K. Kuypers, 'Het dualisme in de wetenschapstheorie', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie (TW)* 41

- (1948/1949) 137-152. Ook: K. Kuypers, 'Hermeneutiek en anthropologie', *TW* 39 (1946/1947) 61-74.
24. Kuypers, 'Dualisme', 150. Ook: Idem, 'Hermeneutiek', 74, waar Kuypers spreekt van 'structuren en structuursamenhangen'. Vgl. ook: K. Kuypers. 'Verhouding sociologie en geschiedwetenschap theoretisch beschouwd' in: K. Kuypers, H. Baudet, J.A.A. van Doorn, *Sociologie en geschiedenis* (Assen 1961) 5-22, m.n. 15.
25. Kuypers, 'Dualisme', 152.
26. H.J. Pos, 'Over het betrekkelijk onderscheid tussen natuur- en cultuurwetenschappen', *TW* 41 (1948/1949) 189-200. Andere artikelen van Pos op geschiedfilosofisch terrein:
- 'Geschiedenis als geestelijke werkelijkheid', *De Nieuwe Stem* 1 (1946) 392-408;
 - 'Over de verhouding van geschiedenis en geschiedwetenschap' in: *Weerklank op het werk van Jan Romein. Liber Amicorum* (Amsterdam/Antwerpen 1953).
27. G. Nuchelmans, 'Historische kennis en logisch positivisme', *TW* 44 (1951/1952) 75-87. Idem, "'Kan men het verleden kennen?'" *TW* 51 (1958/1959) 260-270.
28. K. Kuypers, 'Verklaren en oorzakelijkheid', *TW* 54 (1961/1962) 43-57.
29. R.F. Beerling, *Heden en verleden. Denken over geschiedenis* (Arnhem 1962). 'Historische verklaring' verscheen in: *TW* 53 (1960/1961) 212-225. 'Historische objectiviteit' verscheen in: *De Nieuwe Stem* 17 (1962) 242-253.
30. Aldus F.R. Ankersmit in diens eigen *Denken over geschiedenis*, 22.
31. Beerling, *Heden en verleden*, 19.
32. Ibidem, 47.
33. Ibidem, 51.
34. Ibidem, 102 en 107.
35. Beerling, 'Feiten geen nudisten', *TW* 59 (1967) 46-57. Over het historisch feit ook de rechtshistoricus H.R. Hoetink, 'Het begrip feit in geschiedenis en rechtswetenschap' in: *Weerklank op het werk van Jan Romein*, 55-64. Herdrukt in: P.B.M. Blaas ed., *Geschiedenis als wetenschap. Een bundel oude en nieuwe essays* (Den Haag 1979) 97-106.
36. Beerling, 'Feiten geen nudisten', 56, 57.
37. J.M. Romein, 'Theoretische geschiedenis' (1946). Herdrukt in: Idem, *Tussen vrees en vrijheid* (Amsterdam 1950) 17-43.
38. J.M. Romein, 'Het verguisde beeld; over het onderzoek naar de oorzaken van onze opstand' (1939). Herdrukt in: Idem, *In opdracht van de tijd* (Amsterdam 1946) 74-95.
39. J.M. Romein, *In de Hof der Historie. Kleine encyclopaedie der theoretische geschiedenis* (Amsterdam 1951).
40. Voor de achtergronden hiervan en de invloeden op Romein in dit verband, zie: M.C. Brands, 'Jan Romein en het orderingsprincipe:

- 'Tussen dwang en vrijheid. De dialectiek van emancipatie', *Theoretische Geschiedenis* 12, 4 (1985) 485-505, m.n. 495, 496.
41. P. Geyl, 'Romein en de geschiedenis', *Socialisme en democratie* 7 (1950) 379-392. O.m. herdrukt in: Idem, *Verzamelde opstellen III* (Utrecht/Antwerpen 1978) 181-195.
 42. *De Gids* 110, 3 (1947) 138-140.
 43. Vgl. de bespreking van *In de Hof der Historie* door R.F. Beerling die eindigt met dezelfde strekking. In: *TW* 44 (1951/1952) 207-212.
 44. Bijv. W.J. van der Dussen, 'Geschiedenis en filosofie', *Taal en geschiedenis*, aflevering 89/90 van *Groniek* (1984) 112. Een mening die, iets minder hard, wordt herhaald in Idem, *Filosofie van de geschiedenis*, 81, 82.
 45. Th.J.G. Locher, *Die Ueberwindung des europäozentrischen Geschichtsbildes* (Wiesbaden 1954). Idem, 'Ephorus' jongste nakomelingschap; over enkele nieuwe pogingen tot wereldgeschiedschrijving', *Museum* 60 (1955) 193-207. Idem, 'Over historisch relativisme', *Forum der Letteren* (1964) 147-163. J.H.J. van der Pot, 'De eenheid der algemene geschiedenis', *TvG* 77 (1964) 129-157. Idem, 'Geschiedwetenschap en zin der geschiedenis', *TW* 58 (1966) 147-159. Idem, 'De zin van de beoefening der geschiedwetenschap' in: *Veranderingen in de geschiedwetenschap* (Amsterdam 1973) 19-25.
 46. W. den Boer, *Benaderbaar verleden* (Leiden 1952).
 47. *Ibidem*, 1. Herhaald in: W. den Boer, 'Enige strijdvragen der moderne geschiedschrijving;', *Museum* 60 (1955) 65-82. Herdrukt in: Idem, *Tussen kade en schip*, 184-215.
 48. Den Boer, *Benaderbaar verleden*, 43.
 49. *Ibidem*, 71.
 50. G.J. Renier, *History: its purpose and method* (London 1950). Het betreft hier de titel van hoofdstuk III-4.
 51. Z.R. Dittrich en A.M. van der Woude, 'Geschiedenis op de tweekroning', *Mens en maatschappij* 34 (1959) 361-380, m.n. 374, 375.
 52. Kuypers, Baudet, Van Doorn, *Sociologie en geschiedenis*, 20.
 53. Deze citaten alle in *Ibidem*, 20, 21.
 54. Dat wil niet zeggen dat er geen voorbeelden te vinden zijn van historici die andere wegen proberen in te slaan of van wetenschapsbeoefenaren uit andere vakgebieden die een poging doen om een brug te slaan. Naast de artikelen van I. Schöffner met een belangrijke attendende waarde ('Nieuwe richtingen in het historisch onderzoek', *TvG* 77 (1964) 1-25 en 'Het dode cijfer en het levende getal', *TvG* 78 (1965) 257-273) ook: G.W. Locher, 'Geschiedenis en de andere sociale wetenschappen', *TvG* 76 (1963) 1-14.
 55. D. van Arkel, *Clio en Minerva. Sociale geschiedenis en sociale wetenschap* (Leiden 1967). H.W. von der Dunk, *Een onwetenschappelijke wetenschap. Beschouwingen over het amfibische doel van onze*

historische kennis (Bussum 1968). Vgl. ook: H.W. von der Dunk, *Kleio heeft duizend ogen* (Assen 1974), een bundel artikelen over geschiedbeoefening en haar problemen.

56. A.D. de Groot, *Methodologie. Grondslagen van onderzoek en denken in de gedragswetenschappen* (Den Haag 1972). Voor de 'empirische cyclus' zie het eerste hoofdstuk.

Van Arkel heeft een verdere uitwerking laten zien in zijn artikel: 'De groei van het anti-Joodse stereotype. Een poging tot een hypothetisch-deductieve werkwijze in historisch onderzoek', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 33 (1984) 34-71. Zie voor een theoretische rechtvaardiging P.H.H. Vries, 'Geschiedbeoefening, historicisme en positivisme', *Theoretische Geschiedenis* 12, 2 (1985) 141-179, waarmee zich in Leiden een neo-positivistische enclave heeft gevormd.

57. E.H. Carr, *What is history?* (London 1961) (Ned. vertaling: 1969). G. Harmsen, *Inleiding tot de geschiedenis* (Baarn 1968). Van de in de tekst genoemde totale oplage van ongeveer 40.000 waren er in 1976 zo'n 20.000 verkocht (vriendelijke medewerking van mevr. A. Smit van uitgeverij Ambo).

58. Th. de Boer en A.J.F. Köbben eds., *Waarden en wetenschap. Polemische opstellen over de plaats van het waarde-oordeel in de sociale wetenschappen* (Bilthoven 1974). Met bijdragen van H.W. von der Dunk en M.C. Brands.

59. De lezingen die op dit congres werden gehouden, zijn gepubliceerd in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN)* 90 (1975). Bijvoorbeeld: M.C. Brands, 'Het verkeerde verleden', 171-188. A. G. Weiler, 'Waarde-betrokkenheid en waarde-oordelen in de geschiedwetenschap. Een theoretische standpuntbepaling in het debat tussen analytisch positivisme, marxisme en kritisch neo-marxisme', 189-225.

In ander verband publiceerde Weiler overigens: 'Geschiedenis en hermeneutiek; schets van enige theoretische grondlijnen van de geschiedenis als interpretatieve wetenschap', *Annalen van het Thijmgenootschap* 57 (1969/1970) 57-112.

60. C.P. Bertels, *Geschiedenis tussen structuur en evenement. Een methodologie en wijsgerig onderzoek* (dissertatie Leiden; Amsterdam 1973).

61. David S. Landes en Charles Tilly eds., *History as social science* (Englewood Cliffs, N.J. 1971). *Veranderingen in de geschiedwetenschap*. Wetenschappelijke publikaties 1 (november 1973) van de Organisatie van Studenten in de Geschiedenis in Nederland (OSGN). Zie voor deze discussie eveneens de bespreking van genoemde bundel: C. Offringa, 'Plaatsbepaling in de strijd', *BMGN* 89 (1974) 62-81.

62. Dit sluit aan bij de these van P.B.M. Blaas over de denationalisering van de geschiedwetenschap zelf. Zie: P.B.M. Blaas, 'Nederlandse

- geschiedschrijving na 1945' in: W.W. Mijnhardt ed., *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht/Antwerpen 1983).
63. R. Bakker, 'Kees Bertels, Geschiedenis tussen structuur en evenement', *Tijdschrift voor Filosofie* 38 (1976) 310.
 64. Zoals in feite gebeurd is met Von der Dunk, *De organisatie van het verleden*. Vgl. de bespreking door Ch.F.G. Lorenz in: *Theoretische Geschiedenis* 11, 1 (1984) 41-57.
 65. Naast het reeds genoemde: Vries, 'Geschiedbeoefening, historisme en positivisme' ook besprekingsartikelen in o.m. *Theoretische Geschiedenis*.
 66. F.R. Ankersmit, 'Eloge van de cultuurgeschiedenis', *Theoretische Geschiedenis* 5 (1978) 3-16. Idem, 'Het narratieve element in de geschiedschrijving' *TvG* 91 (1978) 182-213. Idem, 'Een moderne verdediging van het historisme. Geschiedenis en identiteit', *BMGN* 96 (1981) 453-475. Idem, *Narrative Logic. A semantic analysis of the historian's language* (dissertatie Groningen 1981).
 67. A.A. van den Braembussche, *Prolegomena to a pragmatic methodology of history* (Gent 1979).
Idem, *Groei en logica van de historische kennis. Prolegomena tot een pragmatische geschiedmethodologie* (dissertatie Brussel 1983).
Idem, 'Historische verklaring en komparatieve methode: bouwstenen voor een theorie van de maatschappijgeschiedenis' *Taal en Geschiedenis*, themanummer van *Groniek* 89/90 (1984) 47-76.
 68. Chr.F.G. Lorenz, 'Heeft geschiedenis een identiteit?' in: J. Hermans e.a., *Op weg naar een onderwijsgeschiedenis* (Den Bosch 1982) 24-38.
Idem, 'Theorie, geschiedenis en sociologie. Enige recente stellingnames', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 7 (1980) 845-880.
 69. W.J. van der Dussen, 'Collingwood's unpublished manuscripts', *History and Theory* 18 (1979) 287-315. Idem, *History as a science. The philosophy of R.G. Collingwood* (dissertatie Den Haag 1981).
 70. Bertels, *Geschiedenis tussen structuur en evenement*, 16.
 71. Ibidem, 338.
 72. Het 'pragmatisme' van Van den Braembussche is sterk verbonden met de gedachten die J. Topolski ontwikkelde in zijn *Methodology of history* (Dordrecht/Boston 1976). Zie ook de bespreking van dit boek door Van den Braembussche in *Theoretische Geschiedenis* 8 (1981) 215-230.
 73. Th.J.G. Locher, 'Geschiedfilosofie in Nederland', 12.